

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

2018 1

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

ТРИМЕСЕЧНО СПИСАНИЕ ЗА ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ И КРИТИКА НА ИЗКУСТВОТО

ART STUDIES QUARTERLY

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА
ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ – СОФИЯ

1
ISSN 0032-9371

ГОДИНА 51-ва 2018

СЪДЪРЖАНИЕ

Маргарита Куюмджиева. „Ручкою грешнаго идоуграфа...”. Още веднъж за живописците в късносредновековната и предмодерна епоха	3
Цвета Кунева. Към въпроса за хронологичните и териториални рамки на костурския художествен кръг от XV – XVI век	25
Майя Захариева. Кратово като културен и художествен център през втората половина на XV и през XVI век	36
Бисерка Пенкова. Стенописите от Драгалевския и Куриловския манастир от края на XVI век и техният художествен контекст	47
Мария Колушева. Църквата „Успение Богородично” в Зерват, Албания.....	59
Цветан Василев. Езикови и живописни паралели – наблюдения върху надписите в група паметници от края на XVI и началото на XVII век на Балканите	75
Иван Ванев. Още за преустройствата, етапите на изписване и опазването на църквата в манастира „Св. Йоан Рилски” край Курило	86
РЕЗЮМЕТА.....	94

CONTENTS

Margarita Kujumdzhieva. „By the hand of the sinful zograf”. Once Again on the Icon Painters in Late Medieval and Early Modern Times	3
Tsveta Kuneva. To the question concerning the chronological and territorial limits of the Kastoria artistic circle of 15th – 16th centuries	25
Maya Zaharieva. Kratovo’s development as a cultural and artistic center in the second half of 15th and in 16th centuries	36
Biserka Penkova. The murals from the Dragalevtzi and Kurilo monasteries of the end of 16th century and their artistic context	47
Maria Kolusheva. The Church of the Assumption in Zervat, Albania	59
Tsvetan Vasilev. Linguistic and pictorial parallels: observations on the inscriptions in a group of monuments from the late 16th and early 17th century in the Balkans	75
Ivan Vanev. More on the reconstructions, stages of painting and protection of the Church at the Monastery of Saint John of Rila near Kurilo	86
SUMMARIES.....	94

Редакционен съвет:

проф. ВЛАДИМИР ПЕТРУХИН (Русия), акад. ГОЙКО СУБОТИЧ (Сърбия), чл. кор. д. изк. ЕЛКА БАКАЛОВА (България), проф. ПАТРИС ПАВИС (Франция), проф. д-р ЯНА ХАШЪМОВА (САЩ), проф. д-р МАРИАН ЦУЦУЙ (Румъния)

Advisory Board:

Corr. Memb. ELKA BAKALOVA DSc (Bulgaria), Akad. GOJKO SUBOTIC (Serbia), Prof. PATRICE PAVIS (France), Prof. VLADIMIR PETRUHIN (Russia), Prof. YANA HASHAMOVA (USA), Prof. MARIAN TUTUI PhD (Romania)

Редколегия:

проф. д-р БИСЕРКА ПЕНКОВА (главен редактор), доц. д-р ВИОЛЕТА ВАСИЛЧИНА, проф. д-р ДИАНА ГЕРГОВА, чл. кор. д. изк. ИВАНКА ГЕРГОВА, проф. д-р ИНГЕБОРГ БРАТОЕВА, проф. д. изк. КАМЕЛИЯ НИКОЛОВА (зам. главен редактор), проф. д-р НАДЕЖДА МАРИНЧЕВСКА, проф. д. изк. РОМЕО ПОПИЛИЕВ, проф. д. изк. ЧАВДАР ПОПОВ

Editorial Board:

Prof. BISSERKA PENKOVA PhD (Editor in Chief), Prof. CHAVDAR POPOV DSc, Prof. DIANA GERGOVA PhD, Prof. INGEBORG BRATOEVA PhD, Corr. Memb. IVANKA GERGOVA DSc, Prof. KAMELIA NIKOLOVA DSc (Deputy Editor in Chief), Prof. NADEZHDA MARINCHEVSKA PhD, Prof. ROMEO POPILIEV DSc, Assoc. Prof. VIOLETA VASILCHINA PhD

Редакционен екип:

Цвета Кунева, редактор, технически секретар
Иван Ванев, фоторедактор
Майа Лачева, графичен дизайн и предпечат

Editorial Staff:

Tsveta Kuneva, Editor, Clerical secretary
Ivan Vanev, Photo editor
Maya Lacheva, Design

Информация за абонamenti в редакцията и на електронния адрес на списанието и към Маргарита Керпичиян daisy51@abv.bg
Маргарита Керпичиян daisy51@abv.bg

Subscription information is available at the Editorial office or provided by Margarita Kerpitchian at daisy51@abv.bg

Адрес на редакцията:

Институт за изследване на изкуствата при БАН, списание „Проблеми на изкуството“
ул. „Кракра“ 21, София 1000.
тел. 944 24 14, факс +359 2 943 30 92
E-mail: problemaizkustvoto@gmail.com

Contact details:

Art Studies Quarterly, Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences
21 Krakra Street, 1000 Sofia, Bulgaria
phone: +359 2 944 24 14, fax: +359 2 943 30 92
problemaizkustvoto@gmail.com

Списание „Проблеми на изкуството“ е рецензирано издание на Института за изследване на изкуствата. Ръкописите се приемат в редакцията на списанието или на електронния адрес. Ръкописите трябва да отговарят на изискванията на редколегията, които се намират на сайта на института. Ръкописи не се връщат.

Art Studies Quarterly is a peer-reviewed periodical of the Institute of Art Studies. Manuscripts may be submitted either via e-mail or to the Editorial Office. Manuscripts should be prepared in accordance with the editorial staff's requirements, available at the site of the Institute. Manuscripts will not be returned to authors.

І корица

Триптих поменик от Кремиковския манастир, края на XVI в., фото Иван Ванев

First cover

Triptych beadroll, Kremikovtsi Monastery, the end of 16th century, photo Ivan Vanev

ОЩЕ ЗА ПРЕУСТРОЙСТВАТА, ЕТАПИТЕ НА ИЗПИСВАНЕ И ОПАЗВАНЕТО НА ЦЪРКВАТА В МАНАСТИРА „СВ. ЙОАН РИЛСКИ” КРАЙ КУРИЛО

Иван Ванев

В статията е направен опит за проследяване на преустройствата и дейностите, свързани с опазването на църквата в манастира „Св. Йоан Рилски” край Курило, които заедно с проучванията при последните реставрационни намеси дават нови сведения за историята на паметника.

Ключови думи: манастир „Св. Йоан Рилски” в Курило, реставрация, трансфериране на стенописи, Карл Йорданов, Петър Карасимеонов, църковна архитектура, Народен музей, Костадин Вальов, Яначко Станимиров, зограф Теодор

Стенописите от църквата на манастира „Св. Йоан Рилски” край Курило са били обект на редица публикации, но проблемите на тяхното опазване са останали встрани от вниманието на изследователите. Богатата история на паметника, отразена в периодите на изграждане, изписване и поредицата по-късни намеси, изправя реставраторите пред различни предизвикателства, които не могат да имат еднозначно решение. Реставрационните намеси, извършени през последните години обаче, имат голямо значение за новите проучвания на манастирската църква и нейните стенописи. Тежкото състояние на художествените ценности в църквата е една от основните причини за съществуването в научната литература на различни атрибуции, периодизация на намесите и датирания на стенописите. Първите проучвания са публикувани още през 1902 г. от Васил Кънчов и са свързани с разслояването на стенописите от западната стена на наоса. Дейностите са извършени със „съгласието на игумена и с негова помощ”¹. Според автора на статията изписването от XIX в. е върху „дебела варова кора”, която той успява да „отлепи без повреда”². По този начин е „открояна неповредена цялата горна кора с надписа откъм църквата” и са разкрити по-ранните стенописи от западната стена заедно с ктиторския надпис над вратата³. В. Кънчов публикува за първи път двата ктиторски надписа от наоса. През лятото на 1915 г. църквата е посетена от Петър Мутафчиев, който публикува наблюденията си 5 години по-късно в първия том на Годинишника на Народния музей⁴. Андре Грабар също отделя внимание на разкритите от В. Кънчов стенописи от първия период на изписване на църквата⁵. Кратки сведения за манастира и църквата, придружени от 3 фотографии, са публикувани и от Милю Попов през 1927 г.⁶ В статия от 1930 г. Йордан Иванов допуска, че през XVI в. църквата е издигната върху основите на по-стар храм от „предтурската епоха”⁷. Петър Мутафчиев посещава манастира за втори път през 1930 г., като на следващата година издава допълнените си бележки за църквата с подробни описания и опит за изясняване на отделните етапи на изграждане и изписване⁸. През 1931 г. Иван Енчев-Видю публикува своите наблюдения в кратка статия, придружена от 2 фотографии и графична схема на най-стария ктиторски надпис⁹. Първата атрибуция на стенописите е направена от Никола Мавродинов през 1957 г. Той

Църквата преди реставрация (ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев”, фотография А. Василиев (?), 1940 г.)

The church before the conservation (Centre for Slavo-Byzantine Studies „Prof. Ivan Dujčev”, photo A. Vasiliev (?), 1940)

приписва стенописите от вътрешния притвор на Тома Вишанов¹⁰, а тези от външния на монах Леонтий рус¹¹. През 1965 г. Атанас Божков публикува своите проучвания за разкритите стенописи от първия период на изписване в наоса¹². През същата година Асен Василиев се спира върху надписа в патронната ниша на източната стена на вътрешния притвор и приема, че стайко дялкъ е името на зографа, изписал образа на св. Йоан Рилски. Подобно на Н. Мавродинов той приписва останалите стенописи от помещението на Тома Вишанов¹³. През 1975 г. излиза от печат книгата на Васил Пандурски „Куриловият манастир”, в която авторът публикува и обобщава известните до този момент резултати от проучванията на църквата¹⁴. В монографията „Стенописите на Искрецкия манастир” Дора Каменова споменава, че външният притвор на църквата в Курило е изписан от майстор Кириак¹⁵. Въпреки запазените ктиторски надпис, Маргарита Коева, Петър Йокимов и Любинка Стоилова смятат, че стенописите във външния притвор датират от началото на XX в. и са изпълнени от местен учител, който е автор и на втория слой стенописи в наоса¹⁶. Във вътрешния притвор според тях са работили двама зографи, единият от които е Тома Вишанов. Действителното авторство на това изписване е установено от Елена Генова през 2004 г., която го свързва с художествената продукция на самовския зограф Костадин Вальов¹⁷. През 2010 г. са пуб-

Новооткритият надпис от 1829 г.,
фотография Н. Харалампиев
The newly discovered inscription from 1829,
photo N. Haralampiev

ликувани проучванията на Владимир Димитров, който предполага, че авторът на втория слой стенописи в наоса вероятно е бил монах в манастира, а за стенописите във външния притвор приема атрибуцията на Д. Каменова за зограф Кириак. През 2012 г. Иванка Гергова атрибутира стенописите от външния притвор на зограф Яначко Станимиров от Брезе¹⁸. В хода на последните проучвания Александър Куюмджиев предлага ново датиране на най-късния слой стенописи в наоса. Той ги свързва с други паметници от региона и предполага, че са изпълнени от зограф Теодор през 1856 г.¹⁹ Благодарение на последните реставрационни намеси, както и на проучванията, извършени по проектите на Института за изследване на изкуствата „Корпус на църковната стенопис в България от първата половина на XIX в.“ и „Пътищата на балканските зографи и поствизантийското художествено наследство в България“, бяха изяснени редица въпроси, свързани с периодите на изграждане и изписване на църквата²⁰. Поради липсата на археологически проучвания обаче, те не могат да бъдат достатъчно категорични. Според разкрития от В. Кънчов ктиторски надпис над вратата върху западната стена в наоса църквата е издигната през 1593 г.²¹ Изписването на наоса и западната фасада на църквата е извършено три години по-късно. Днес липсват доказателства за наличието на

притвор от същото време. Най-вероятно двете сега съществуващи преддверия са изградени последователно през първата половина на XIX в. Вътрешният притвор е изписан през 1830 г. от Костадин Вальов. Стенописите на външния са изпълнени през 1849 г. от Яначко Станимиров. Досега се смяташе, че през 1930 г. Костадин Вальов преизписва и протезисната ниша. При последните реставрационни намеси обаче, по време на които беше свален най-късният слой стенописи в олтар, беше разкрит неизвестен досега надпис, който датира преизписването на протезисната ниша в 1829 г.²² Също така стана ясно, че стенописите на Костадин Вальов са покривали и участъци от източната и северната стена на олтара. Най-вероятно с тази намеса е започнало обновяването на църквата през XIX в. Откритието на реставраторския екип има голямо значение не само за историята на паметника, но и за творчеството на Костадин Вальов. Оказва се, че изображенията в протезиса на църквата в Курило са най-ранните датирани стенописи на самоковския зограф²³.

Включените елементи в състава на днешния иконостас са изработени по различно време. Неговото проучване също е възпрепятствано от не доброто му състояние и по-късните намеси. Апостолският ред и кръжилото над светите двери са от по-стар иконостас. Царските икони, подиконните пана, светите двери и кръжилото над входа към протезиса и венчилката са изписани от Костадин Вальов. Единствено венчилката е датирана през 1830 г. но не е сигурно дали тази година може да бъде отнесена към обновяването на целия иконостас. Първите опити за решаване на конструктивните проблеми на старата църква датират от времето на нейното обновяване през XIX в. Укрепването е извършено чрез изграждане на вътрешна конструкция от дървени стълбове и греди, която опасва стените на наоса и олтара. Върху тази конструкция е поставена поредица от дървени кръжила, изпълнени по формата на свода. Дървените елементи са прикрепени към зидовете с метални анкери. Досега не са открити сведения за тези намеси и днес не е ясно дали укрепването на свода е извършено около периода 1829-1830 г., или това е станало непосредствено преди преизписването на наоса след средата на XIX в. От запазената фотодокументация единствено е ясно, че измазването на стените за последния слой стенописи е било ограничено от дървената конструкция²⁴.

Вероятно църквата е засегната от разрушителното земетресение от 1858 г., но днес не са известни сведения за извършени поправки²⁵. Известно е, че през 70-те години на XIX в. манастирът отново е в тежко състояние. В писмо на митрополит Мелетий до екзарх Антим I и Смесения екзархийски съвет в Цариград е посочено, че „както църквата така и сградите [са] твърде тесни и развалени“²⁶.

Информация за по-късни намеси и укрепване на сградата се съдържа и в първия архитектурен план, изготвен от Петър Мутафчиев и публикуван през 1931 г. На него ясно се вижда преустройството на източната стена с апсидата²⁷. Възможно е тази намеса да е от времето на обновяването на църквата през XIX в. и да е извършена заедно с укрепването на свода. Самият П. Мутафчиев отбелязва, че „в абсидата прозорец липсва, а източната стена на черквата навярно поради

по-късни поправки е деформирана²⁸. П. Мутафчиев споменава и за „предприети малки поправки“, извършени няколко месеца преди неговото посещение през лятото на 1915 г.²⁹ За поправки по църквата свидетелства и Иван Енчев-Видю. Според него манастирът бил изоставен „до преди 1914 г.“ и „църквицата била на разрушаване; обаче дошли от друг манастир монахи, които се загрижили за запазване както на църквата, тъй и за другите имоти“³⁰. Той отбелязва, че първата работа на монахините била да „укрепят свода с греди и да разширят „мазгалите“, защото в храма било много тъмно“³¹. Подобно на И. Енчев-Видю и Стефан Бояджиев предполага, че дървената конструкция е изградена във връзка с отварянето на трите прозореца на южната стена на наоса, което според него е „застрашило твърде много устойчивостта на сградата“³². Както вече стана ясно обаче, дървената конструкция е поставена преди последното изписване на наоса през 50-те години на XIX в. По време на настоящото проучване не бяха открити сведения кога точно са отворени прозорците на южната стена. При отстраняване на по-късни мазилки и пълнежи около прозорците по време на последните реставрационни намеси, в западната ниша на южната стена са открити запазени фрагменти от изписването на зограф Теодор³³. Това доказва, че прозорците са отворени и оформени след изграждането на дървената конструкция и преизписването на наоса. В публикацията си от 1931 г. Петър Мутафчиев отбелязва, че прозорците са от „ново време“³⁴. Възможно е те да са отворени през 20-те години на XX в. Вероятно по същото време е извършено цялостно препокриване на трите помещения на църквата и са измазани фасадите. Тогава е затворен и измазан първоначалният прозорец от южната част на свода. Обновяването на църквата през този период може да бъде свързано с дейността на братството „Бял Кръст“.

Ставропигиалното женско монашеско братство „Бял Кръст“ е създадено през 1922 г. На заседание на Св. Синод, проведено на 8 юли същата година, е взето решение манастирът в Курило да бъде предоставен за временно управление на братството, а манастирите в Илиянци и Подгумер да бъдат предадени за негови скитове³⁵. Братството „Бял Кръст“ управлява манастира повече от 10 г. като развива мисионерска, проповедническа, благотворителна, болнична и милосърдна дейност. По същото време се разширява стопанството, създадено е монашеско училище, печатница и книговезница. От този период обаче липсват сведения за състоянието и поддържането на храма. През 1936 г. манастирът е върнат на Софийска митрополия, за да започне изграждането на приют за възрастни жени³⁶. Братството „Бял Кръст“ остава в Курило, но неговата дейност запада и постепенно е преустановена³⁷.

В научната литература най-общо е прието, че настоящият вид на църквата е оформен през първата половина на XX в., когато е извършено укрепването на наоса³⁸. Запазените документи свидетелстват, че обновяването на манастирските сгради започва при управлението на протоиерей Н. Попов през 1940 г.³⁹ Още в самото начало на неговото управление той изпраща няколко писма до Софийска Митрополия с молба за финансиране на ремонтни дейности, които обаче са оставени без последствие. Вероятно по тази причина

Южната фасада на църквата през 20-те години на XX в. (по М. Попов)

The southern façade of the church in the 20's of the 20th century (after M. Popov)

Н. Попов се обръща за съдействие към Народния археологически музей. Така на 3 август 1940 г. музейният архитект Петър Карасимеонов е командирован до манастира, за да „направи проучвания и измервания по заздравяването на манастирската църква“⁴⁰. По същото време е изпратено писмо до Управлението на Трудовите войски с молба за отпускане на трудоваци за набавяне на 100 м³ ломени камъни за укрепването на сградата. В писмото е подчертано, че църквата е „застрашена от срутване“ и „работата не търпи отлагане“⁴¹. На 15 август директорът на музея Иван Велков изпраща писмо и до Софийска Митрополия с молба за финансова подкрепа, в което се посочва, че за предстоящите дейности ще е необходима сума в размер на 50 000 лв. Молбата е разгледана на 23 август 1940 г. на заседание на Епархийския духовен съвет, като е взето решение Митрополията да поеме само „половината от разхода по заздравяването на църквата“⁴². През септември И. Велков изпраща ново писмо, „с което моли да се сложи на разположение на Музея отпуснатата сума от 20 000 лв., с която да се започне заздравяването“⁴³. На 17 септември Епархийският духовен съвет решава да отпусне първоначално само 10 000 лв.⁴⁴ На 25 същия месец командирът на Трудовите войски тр.

Фрагмент от стенописите на зограф Теодор в западната ниша на южната стена

A fragment of painter Theodore's frescoes in the western niche of the southern wall

Етап от конструктивното укрепване на сградата (ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“, 1940 г.)

Phase of the constructive reinforcement of the building (Centre for Slavo-Byzantine Studies „Prof. Ivan Dujčev“, 1940)

Източна стена на вътрешния притвор с ктиторския надпис (фотография П. Попов, 70-те години на XX в.)

Eastern wall of the inner narthex with the donor's inscription (photo P. Popov, 70s of the 20th century)

полковник Антон Ганев информира И. Велков, че не може да удовлетвори искането на Народния музей за отпускане на трудоваци, защото според установения ред обектите за работа се задават само от Щаба на войската⁴⁵. Въпреки трудностите и голямото забавяне, по всичко изглежда, че укрепването на църквата започва през есента на 1940 г. В отчета на музея за периода 1939-1940 г. е отбелязана „основна поправка на старата църква“ в манастира „Св. Йоан Рилски“ в Курило⁴⁶. Според доклада на арх. П. Карасимеонов за дейността на Архитектурния отдел през 1940 г. конструктивното укрепване на наоса включва „презиждане на старата зидария“ и „дозидване на нови зидове отвън“⁴⁷. От запазените фотографии в архива на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ става ясно, че по време на ремонта външната част на свода е изцяло покрита с мазилка⁴⁸. След това е изградена нова покривна конструкция и църквата е препокрита с еднолучни керемиди. Вероятно довършителните дейности приключват през 1941 г.⁴⁹

Стабилизирането на църквата не е прието еднозначно от колегите на арх. П. Карасимеонов. През 1943 г. уредникът на Средновековния отдел Вера Иванова изпраща доклад до директора на музея, в който споменава, че извършените дейности не са съгласувани нито с Музейния комитет, нито с Комисията за старините. По-надолу в текста Вера Иванова споменава, че предпочита да не говори за „безстилността на тази реставрация“⁵⁰. Действително проектът на арх. П. Карасимеонов не е насочен към изследване и възвръщане на първоначалния архитектурен облик на църквата и реализирането му води до трайно изменение в пропорциите и характеристиките на сградата. Променени са фасадите на наоса и оформлението на апсидата, било-

то на покрива е повдигнато, вложени са неподходящи материали. Въпреки това разпъването на свода е ограничено и сградата е стабилизирана, което вероятно е било и основната цел на намесата⁵¹.

Във връзка с конструктивното укрепване на наоса през 1940 г. е извършено проучване на стенописите от реставратора на Народния музей Карл Йорданов. На него дължим първата цялостна оценка на състоянието на художествените ценности в храма с предложение за тяхното опазване. К. Йорданов смята, че стенописите от 1596 г. трябва да бъдат разкрити изцяло, тъй като изписването от XIX в. в наоса не представлява „никаква художествена ценност“⁵². В тази връзка той проучва стратиграфията в наоса и отбелязва, че под късните мазилки и изписвания е „запазена старата стенопис“⁵³. Реставраторът обръща внимание на все още запазения ктиторски надпис и разкритите стенописи от западната стена на наоса. К. Йорданов установява и наличието на по-ранен слой под стенописите на източната стена и прави предположение, че този слой отговаря на най-ранното изписване в наоса. И тук неговата идея е за пълно разкриване на старите стенописи, като предлага слоят от 1830 г. да бъде свален и запазен „ако се намери за потребно“⁵⁴. За останалите стенописи препоръчва „общо изкърпване и почитване“⁵⁵. В доклада на К. Йорданов за първи път е направен опит за атрибуция на стенописите в притвора. Той ги определя най-общо като самоковски и ги свързва със „стила на олтарните икони“. В края на доклада К. Йорданов отбелязва, че реставрацията на стенописите „ще трябва да се почне“, „след като бъде завършено архитектурното заздравяване на църквата“⁵⁶. Предвидените дейности обаче не са реализирани.

През 1949 г. Софийска Митрополия отдава манастира под наем на Министерството на народното здраве за срок от 10 години. Във връзка с изграждането и развитието на „Психоневрологичната болница“ е извършено преустройство на жилищните сгради, построени са нови крила, манастирските градини са превърнати в трудово лечебно стопанство⁵⁷. През 1956 г. започва процедура по отчуждаване на вече заетите от болницата имоти и сгради. Според арх. М. Коева през 50-те години е извършен ремонт на покритието на двата притвора, като еднолучните керемиди са заменени с марсилски⁵⁸. Във връзка с отоплението на църквата през 1966 г. е изграден комин в най-западния прозорец на южната фасада на наоса⁵⁹.

Проучванията на манастирската църква продължават през втората половина на 60-те години на XX в. под ръководството на тогавашния Институт за паметниците на културата. През 1967 г. арх. М. Коева изготвя Научно-мотивирано предложение за обявяване на стенописите за „паметник на изобразителното изкуство“⁶⁰. По същото време Димитър Касабов започва проучванията за изготвяне на проект за реставрация на стенописите⁶¹. Той представя свалянето на най-късните стенописи в наоса като неотложна дейност, която трябва да бъде реализирана преди започване на конструктивното укрепване на свода. В проекта са предложени два подхода при разслояването на стенописите. Единият включва запазване само на „характерни фрагменти“ от по-късното изписване и експонирането им на изкуствени основи в църквата, както и фрагментарно запаз-

Ктиторският надпис от западната стена на наоса (НАИМ-БАН, № 4702, фотография Г. Трайчев?)

Donor's inscription on the western wall of the naos (National Archaeological Institute with Museum – Bulgarian Academy of Sciences, № 4702, photo G. Traychev?)

ване върху стената в разрушените участъци на стенописите от 1596 г. Другият вариант предвижда сваляне на всички стенописите от XIX в. от наоса и цялостното им експониране в отделна сграда в близост до църквата. Включено е и разслояване на стенописите от източната стена на вътрешния притвор, които трябва да бъдат експонирани върху нова основа. По време на изготвянето на проекта са направени редица опити за разслояване на стенописите. При използването на техника stacco са констатирани рискове от увреждане на стенописите от 1596 г. Най-добри резултати при отделяне на живописния слой от XIX в. са постигнати чрез използване на strappo, последвано от контролирано отстраняване на остатъчната мазилка. Предложението за реставрация на стенописите е разгледано на заседание на Художествения съвет на НИПК на 24 януари 1968 г. Поради липсата на съгласие по повод съдбата на стенописите от XIX в. в наоса, на 6 февруари същата година е свикана комисия в разширен състав на място. Научно-мотивираното предложение и проектът за реставрация са обсъдени на заседание на СОПК на 3 април 1968 г., но отново не е взето окончателно становище. След направените разисквания е взето решение да се свика нова комисия, която да посети обекта до края на месец април⁶².

През юни 1968 г. е изготвен проект за конструктивно укрепване и реставрация на църквата⁶³. Повод за това е тежкото състояние на двата притвора и проблемите с капилярната влага в олтара и проникването на атмосферни води през покрива на наоса. В проекта е предвидено изработване на нова покривна конструкция върху двата притвора, като натоварването се пренесе от таванския гредоред върху стените чрез стоманени греди. Разработена е система за стабилизиране на свода на наоса чрез инжектиране на епоксидни разтвори, като е предвидено отстраняване на циментовата замазка от свода и горната част от оригиналната хоросанова спойка на тухлите. Проектът включва и премахване на дървената конструкция от наоса, подмяна на подовата настилка в наоса и външния притвор, измазване на фасадите на двата притвора, подмяна на таванската обшивка. Въпреки че няма данни за съществуването на оригинал-

ни прозорци на южната фасада, в проекта е включено намаляване на височината на настоящите прозоречни отвори до нивото на прерязаните дървени сантрачи. По същия начин е предвидено и изграждането на тухлена арка над входа на наоса. Впоследствие проектът е одобрен от директора на НИПК, но не е изпълнен.

През 1978 г. Петър Попов изготвя програма за реставрационно проучване на стенописите⁶⁴. Там отново е поставен въпросът за съдбата на стенописите от XIX в. и необходимостта от разглеждане на възможностите на заседание на СОПК. На следващата година арх. Г. Стоянова изготвя архитектурно заснемане и подготвя предложение за проучване и изработване на нов проект за реставрация на сградата⁶⁵. Предвидени са серия от сондажи за изясняване на периодите на изграждане, дълбочина на фундиране, уточняване на оригинални нива и др. През 1984 г. П. Попов извършва нови проучвания по повод изработването на цялостна програма за аварийни работи по застрашени стенописи на територията на Софийски окръг. За пореден път обаче нито един от проектите на НИПК не е реализиран.

След поредния продължителен период, в който църквата е изоставена започва поредица от несъгласувани намеси⁶⁶. През 1997 г. е извършен основен ремонт на покрива. Върху свода е положено хидроизолационно покритие, над наоса и притворите е изградена нова покривна конструкция и са поставени нови керемиди⁶⁷. През този период е подменена обшивката на таваните в двата притвора⁶⁸, а в наоса е положена нова настилка от теракотни плочки⁶⁹. Вероятно по същото време фасадите на църквата и жилищните сгради в манастира са покрити с нови стенописи⁷⁰.

През 2012 г. Стефан Тъпанов и Стефан Стефанов изготвят нов проект за реставрация, който отново предвижда разслояване на стенописите в наоса. В процеса на проучване са извършени нови анализи за техниката и технологията на стенописите от различните етапи на изписване на църквата. Реализирането на проекта започва през 2013 г. с реставрация на стенописите от западната фасада на наоса. Дейностите са извършени под ръководството на С. Стефанов⁷¹. Разслояването на стенописите в наоса започва в началото на 2015 г. и е извършено от С. Тъпанов и С. Стефанов. Използвана е техника stacco, а свалените фрагменти са оставени с облепващите платна на съхранение в манастира. След това са извършени реставрационни намеси по стенописите от 1596 г.⁷²

През 2016 г. Никифор Харалампиев изготвя проект за реставрация, който е насочен към разслояване на стенописите в олтаря на църквата. Дейностите са извършени в периода май 2017 – юни 2018 г.⁷³

Историята на проучването на църквата започва в самото начало на XX в. с разкриването на стенописите от 1596 г. върху западната стена на наоса. От тогава идеите за опазване на паметника са свързани с отношението на съвременниците към стойността на по-късните стенописи и интереса на изследователите към най-ранното изписване. Въпросите за опазването на стенописите са поставени още през 1940 г. в доклада на К. Йорданов. Макар че той не е публикуван, всички по-късни проекти се препокриват до голяма степен с неговите идеи за най-пълноценно представяне и опазване на художествените ценности в манастирската

църква. В тази посока са и започналите през 2012 г. реставрационни намеси.

Противоречивата история на опазването на църквата е характерна за повечето недвижими културни ценности в България. Въпреки продължителните периоди на запустение, неадекватните намеси, поредицата от самоинициативи, нереализираните проекти, липсващата документация, църквата на манастира „Св. Йоан Рилски“ край Курило е запазена в своята цялост и до днес. Без съмнение унищожаването на трите ктиторски надписа е много голямата загуба за историята на църквата. Днес е неясно бъдещето и на свалените, но нереставрирани стенописи на зограф Теодор. Поради недостатъците на съвременната българска политика за опазване на недвижимите културни ценности са под въпрос и възможностите за адекватно продължаване на реставрационните намеси, които хвърлят нова светлина върху историята на този забележителен паметник и правят възможно неговото ситуиране в контекста на поствизантийското изкуство на Балканите.

Настоящият текст е резултат от изследванията, проведени в рамките на проекта „Пътищата на балканските зографи и поствизантийското художествено наследство в България“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (ДФНИ K02/8 от 12.12.2014).

Бележки:

- 1 Кънчов, В. Курилският манастир св. Иван Рилски. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, LXII, 1902, 797 [Kanchov, V. Kurilskiyat manastir sv. Ivan Rilski. – Periodicheskoto spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, LXII, 1902, 797].
- 2 Пак там [Ibidem].
- 3 Пак там [Ibidem]. Съдбата на свалените стенописи не е известна.
- 4 Мутафчиев, П. Рапорт върху изучаванията на старопланинските манастири от Искърския пролом до Троян. – Годишник на Народния археологически музей, I, 1920, 86 [Mutafchiev, P. Raport varhu izuchavaniyata na staroplaninske monastiri ot Iskarskiya prolom do Troyan. – Godishnik na Narodniya arheologicheski muzey, I, 1920, 86].
- 5 Грабар, А. Материали по средновековому искусству в Болгарии. – Годишник на Народния музей, II, 1920, 126-127 [Grabar, A. Materialay po srednevekovomu iskusstvu v Bolgarii. – Godishnik na Narodniya muzey, II, 1920, 126-127].
- 6 Попов, М. Българските манастири. С., 1927, 40-42 [Popov, M. Balgarskite manastiri. Sofia, 1927, 40-42].
- 7 Иванов, Й. Курилският манастир. – Мир, бр. 9029, 1930 [Ivanov, Y. Kurilskiyat manastir. – Mir, br. 9029, 1930].
- 8 Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири. – Сборник на БАН, XXVII, 1931, 1-7 (отделен отпечатък) [Mutafchiev, P. Iz nashite staroplaninski monastiri. – Sbornik na BAN, XXVII, 1931, 1-7].
- 9 Енчев-Видю, И. В Куриловския манастир. – Кръгосвет, бр. 32, 27 септември 1931, 7 [Enchev-Vidyu, I. V Kurilovskiya manastir. – Kragosvet, br. 32, 27 septemvri 1931, 7].
- 10 Мавродинов, Н. Изкуството на българското Възраждане. С., 1957, 77 [Mavrodinov, N. Izkustvoto na balgarskoto Vazrazhdane. Sofia, 1957, 77].
- 11 Пак там, 91 [Ibidem, 91].
- 12 Божков, А. Два ценни паметника на българската монументална живопис от XVI и XVII век. – Изкуство, 9, 1965, 3-13 [Bozhkov, A. Dva tsenni pametnika na balgarskata monumentalna zhivopis ot XVI i XVII vek. – Izkustvo, 9, 1965, 3-13].

- 13 По-късно А. Василиев се отказва от тази атрибуция. Срв. Василиев, А. Тома Вишанов Молера. С., 1969, 34-35 [Vasiliev, A. Toma Vishanov Molera. Sofia, 1969, 34-35].
- 14 Пандурски, В. Куриловският манастир. С., 1975 [Pandurski, V. Kurilovskiyat manastir. Sofia, 1975].
- 15 Каменова, Д. Стенописите на Искрецкия манастир. С., 1984, 109, бел. 35 [Kamenova, D. Stenopisite na Iskretskiya manastir. Sofia, 1984, 109, bel. 35].
- 16 Коева, М., П. Йокимов, Л. Стоилова. Православни храмове по българските земи (XV–XX в.). Архитектура, история, библиография. С., 2002, 54 [Koeva, M., P. Yokimov, L. Stoilova. Pravoslavni hramove po balgarskite zemi (XV–XX v.). Arhitektura, istoriya, bibliografiya. Sofia, 2002, 54]. Публикуваната в текста фотография на стенописите от западната стена на наоса не е от Курило, а от църквата „Св. Георги“ във Велико Търново.
- 17 Генова, Е. Софийските манастири през Възраждането и самоковският зограф Костадин Вальов. – Паметници, реставрация, музеи, 1, 2004, 24-25 [Genova, E. Sofiyskite manastiri prez Vazrazhdaneto i samokovskiyat zograf Kostadin Valyov. – Pаметnitsi, restavratsiya, muzei, 1, 2004, 24-25]; Генова, Е. Второто поколение зографи от Самоковската живописна школа. Димитър Христов Зограф, Йоан Николов Иконописец, Костадин Претрович Вальов. С., 2012, 193 [Genova, E. Vtoroto pokolenie zografi ot Samokovskata zhivopisna shkola. Dimitar Hristov Zograf, Yoan Nikolov Ikonopisets, Kostadin Pretrovich Valyov. Sofia, 2012, 193].
- 18 Гергова, И. Диалогът на грешника с Богородица. – Проблеми на изкуството, 1, 2012, 11 [Gergova, I. Dialogat na greshnika s Bogoroditsa. – Problemi na izkustvoto, 1, 2012, 11].
- 19 Куюмджиев, А. Косвени сведения за предатирането на възрожденските стенописи от наоса на Куриловския манастир. – Проблеми на изкуството, 4, 2016, 44-49 [Kuyumdzhiev, A. Kosveni svedeniya za predatiraneto na vazrozhdenskite stenopisi ot naosa na Kurilovskiya manastir. – Problemi na izkustvoto, 4, 2016, 44-49].
- 20 Куюмджиев, А., И. Ванев. Църква „Св. Йоан Рилски“, Куриловски манастир. – Корпус на стенописите в България от първата половина на XIX в. С., 2018, 190-204 [Kuyumdzhiev, A., I. Vanev. Tsarkva „Sv. Yoan Rilski“, Kurilovskiy manastir. – Korpus na stenopisite v Bulgariya ot parvata polovina na XIX v. Sofia, 2018, 190-204].
- 21 Според М. Коева ктиторският надпис е унищожен през 40-те години на XX в. по време на преустройство на входа към наоса, вж. Научно-мотивирано предложение за обявяване живописиста на църквата Св. Йоан Кръстител и Св. Иван Рилски в Курилския манастир като паметник на изобразителното изкуство, Архив на НИИИ, НМП № 301, 7. Копие на ктиторския надпис, изработено от Н. Ростовцев през 1932 г. се пази в НИИИ (Инв. № 3158). Фотографии на надписа се съхраняват в архивите на НАИМ-БАН и на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“.
- 22 Стенописите все още не са почистени от останалата мазилка след свалянето на горния слой. Южно от протезисната ниша е изобразена права фигура с архиерейски одежди, в нишата на северната стена е представен мъченик, а над него сцената Видението на св. Петър Александрийски. Украсата на цокъла е от същия период на изписване.
- 23 Изказвам благодарност на гл. ас. д-р Никифор Харалампиев за предоставената документация от последните реставрационни намеси.
- 24 Преди свалянето на стенописите са документирани различни участъци от дървената конструкция, върху които е имало запазени стенописни фрагменти от същия период на изписване. Според арх. С. Бояджиев дървената конструкция е изградена във връзка с отварянето на трите прозорца на южната стена на наоса, вж. Бояджиев, С. Куриловският манастир. – Манастирите в България. С., 1992, 189 [Boyadzhiev, S. Kurilovskiyat manastir. – Manastirite v Bulgariya. Sofia, 1992, 189].
- 25 Земетресението е споменато в приписка от Евангелие от манастира, вж. Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова. Опис на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен институт - София. Т. 1, С., 2009, 117 [Hristova, B., E. Musakova, E. Uzunova. Opis na slavyanskite rakopisi v Tsarkovno-istoricheskiya i arhiven institut - Sofiya. T. 1, Sofia, 2009, 117]. По време на земетресението са засегнати много сгради в София и региона. Според Сава Филаретов земетресението разрушава свода на „Св. София“, минарета-та на повечето джамии са съборени, от 7 действащи църкви в града остават само 2, вж. Филаретов, С. Землетрясение в София. – Цариградски вестник, 403, 1 ноември 1858 г. [Filaretov, S. Zemletryasenie v Sofiya. – Tsarigradski vestnik, 403, 1 noemvri 1858 g.].
- 26 Темелски, Х. Интересни сведения за Софийските манастири от 1874 г. – Духовна култура, 1, 1995, 17 [Temelski, H. Interesni svedeniya za Sofiyskite manastiri ot 1874 g. – Duhovna kultura, 1, 1995, 17].
- 27 Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири. – Сборник на БАН, XXVII, 1931, 1 [Mutafchiev, P. Iz nashite staroplaninski monastiri. – Sbornik na BAN, XXVII, 1931, 1] (отделен отпечатък).
- 28 Пак там [Ibidem].
- 29 Мутафчиев, П. Рапорт върху изучаванията..., 86 [Mutafchiev, P. Raport varhu izuchavaniyata..., 86].
- 30 Енчев-Видю, И. Цит. съч., 7 [Enchev-Vidyu, I. Op. cit., 7].
- 31 Пак там [Ibidem].
- 32 Бояджиев, С. Куриловският манастир. – В: Манастирите в България. С., 1992, 189 [Boyadzhiev, S. Kurilovskiyat manastir. – In: Manastirite v Bulgariya. Sofia, 1992, 189].
- 33 По неизвестни причини през 2018 г. този участък от нишата е зазидан отново.
- 34 Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири... [Mutafchiev, P. Iz nashite staroplaninski monastiri...]. Четирите прозорца на южната фасада се виждат на публикуваната от Милю Попов фотография през 1927 г., вж. Попов, М. Цит. съч., 41 [Popov, M. Op. cit., 41]. Фотография на църквата преди ремонта е публикувана и от К. Миятев, вж. Миятев, К. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, 213, обр. 247 [Miyatev, K. Arhitekturatata v srednovekovna Bulgariya. Sofia, 1965, 213, obr. 247].
- 35 ЦДА, ф. № 791к, оп. 1, а. е. 34, л. 744-748. По подробно за създаването и дейността на братството „Бял Кръст“ вж. Кръстева, О. История, дейност и състав на ставропигиалното женско монашеско братство „Бял Кръст“. – Духовна култура, 7, 2002, 10-18 [Krasteva, O. Istoriya, deynost i sostav na stavropigialното zhensko monasheshko bratstvo „Byal Krast“. – Duhovna kultura, 7, 2002, 10-18]; Кръстева, О. История, дейност и състав на ставропигиалното женско монашеско братство „Бял Кръст“. – Духовна култура, 8, 2002, 8-19 [Krasteva, O. Istoriya, deynost i sostav na stavropigialното zhensko monasheshko bratstvo „Byal Krast“. – Duhovna kultura, 8, 2002, 8-19]; Кръстева, О. За просветната дейност на братство „Бял Кръст“. – Духовна култура, 11, 2002, 18-28 [Krasteva, O. Za prosvetnata deynost na bratstvo „Byal Krast“. – Duhovna kultura, 11, 2002, 18-28].
- 36 ЦДА, ф. № 791к, оп. 1, а. е. 55, л. 454 гръб-455.
- 37 В края на 30-те години на XX в. материалното състояние на манастира е толкова тежко, че братството не може да се изхранва. По тази причина на заседание на Софийска Митрополия, проведено на 16 май 1940 г., е взето решение в манастира да останат само 2 монахини, а останалите да бъдат преместени в Дивотинския манастир, вж. ДА-София, ф. № 1156к, оп. 1, а. е. 41, л. 414.
- 38 Коева, М., П. Йокимов, Л. Стоилова. Цит. съч., 54 [Koeva, M., P. Yokimov, L. Stoilova. Op. cit., 54].

- 39 Той приема управлението на манастира от Павел Иванов на 30 юни 1940 г. вж. ДА-София, ф. № 1156к, оп. 1, а. е. 41, л. 479.
- 40 НА на БАН, ф. № 132к, оп. 1, а. е. 262, л. 113.
- 41 НА на БАН, ф. № 132к, оп. 1, а. е. 279, л. 624.
- 42 ДА-София, ф. № 1156к, оп. 1, а. е. 47, л. 20 гръб.
- 43 ДА-София, ф. № 1156к, оп. 1, а. е. 47, л. 34.
- 44 Пак там [Ibidem].
- 45 НА на БАН, ф. № 132к, оп. 1, а. е. 279, л. 641. Допълнителни сведения около организирането на работата се съдържат в писмата на протойерей Н. Попов до А. Василиев, който по това време е командирован на работа в Народния музей, вж. ЦДА, ф. № 1680к, оп. 1, а. е. 1939.
- 46 Велков, И. Отчет за състоянието и дейността на Народния археологически музей (1939-1940 год.). – Училищен преглед, кн. 9-10, 1941, 1352 [Velkov, I. Otchet za sastoyanieto i deynostta na Narodniya arheologicheski muzey (1939-1940 god.). – Uchilishten pregled, kn. 9-10, 1941, 1352].
- 47 НА на БАН, ф. № 132к, оп. 1, а. е. 230, л. 80 гръб.
- 48 Според проучванията на арх. М. Коева сводът е покрит с циментова мазилка, вж. Архив на НИНКН, Ся-15-56, 3. Изказвам благодарност на колегите от ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ и по специално на гл. ас. д-р Светозар Ангелов за помощта при издирването и дигитализирането на въпросните фотографии.
- 49 В Отчета на И. Велков за 1941 г. е отбелязано „довършване на манастирската църква“, вж. Велков, И. Отчет за състоянието, развитието и управлението на Народния археологически музей през 1941 год. – Училищен преглед, кн. 2, 1943, 280 [Velkov, I. Otchet za sastoyanieto, razvitiето i upravlението na Narodniya arheologicheski muzey prez 1941 god. – Uchilishten pregled, kn. 2, 1943, 280].
- 50 НА на БАН, ф. № 132к, оп. 1, а. е. 230, л. 132.
- 51 До голяма степен външният вид на църквата е свързан с идеята новата фасада да притежава характеристики на контрафорс.
- 52 НА на БАН, ф. № 132к, оп. 1, а. е. 255, л. 12.
- 53 Пак там, 11 [Ibidem, 11].
- 54 Пак там, 12 [Ibidem, 12].
- 55 Пак там [Ibidem].
- 56 Пак там [Ibidem].
- 57 ЦДА, ф. № 165, оп. 7, а. е. 20, л. 7.
- 58 Архив на НИНКН, Ся-15-56, 1.
- 59 Пак там, 2 [Ibidem, 2].
- 60 Предложението е разгледано на заседание на СОПК, проведено на 3 април 1968 г.
- 61 Вероятно през същата година са проведени и физикохимични анализи на стенописите от Александър Савов, резултати от които се съхраняват в НИНКН, вж. Архив на НИНКН, С-15-11.
- 62 След направените разисквания е взето решение да се свика нова комисия, която да посети обекта до края на месец април. В състава на комисията са включени М. Цончева, А. Василиев, И. Дуйчев, В. Пандурски, С. Михайлов, Д. Станков, Р. Габровска, А. Рошковска, Т. Каменова, Р. Ангелова и Г. Стойков.
- 63 Архив на НИНКН, Ся-15-56, 1. Проектанти са Маргарита Коева и Веселин Венков.
- 64 Архив „Реставрация“ ЕАД.
- 65 Архив на НИНКН, Ся-15-57.
- 66 Вероятно намесите са извършени по инициатива на Васил Илов, който по това време пребивава в манастира, вж. Шарланова, В. Софийската Света гора. С., 2013, 246 [Sharlanova, V. Sofiyskata Sveta gora. Sofia, 2013, 246].
- 67 Архив на НИНКН, С-15-3694, 4.
- 68 Обшивката е неприемлива като детайл, качество на изпълнението, структура и колорит, но новата форма на тавана във вътрешния притвор дава по-голяма възможност за проучване на стенописите от западната фасада на старата църква.
- 69 Вероятно през този период е унищожен ктиторският надпис от източната стена на вътрешното преддверие.
- 70 Стенописите на Яначко Станимиров над входа на църквата са заличени по време на тази намеса. Автор на новите стенописи е пациент от Държавната психиатрична болница „Св. Иван Рилски“, която днес се помещава на територията на манастира, вж. Шарланова, В. Цит. съч., 247 [Sharlanova, V. Op. cit., 247]. Фасадите с новите стенописи са пребоядисани по времето на йеромонах Нектарий, който идва в манастира през 2011 г.
- 71 В екипа работят Л. Стефанова, Й. Иванова, А. Евстатиева и М. Ганева.
- 72 В екипа работят Л. Стефанова, А. Евстатиева и Д. Томова.
- 73 В екипа на Н. Харалампиев участват Д. Томова и Д. Кнок. Резултатите от последните намеси предстои да бъдат публикувани. По неизвестни причини от юли 2018 г. в църквата започва работа нов реставраторски екип.